

О.А.Удод*

**ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДИДАКТИКИ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»**

Окреслюється внесок «Українського історичного журналу» у становлення та розвиток історичної дидактики. Доводиться, що видання було і є трибуною для обговорення найактуальніших проблем дидактики та популяризації її досягнень. На сторінках часопису впродовж усієї його історії опубліковано лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, чим узагальнено кращий досвід викладання історичних дисциплін.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», українська історична дидактика, історична освіта, історична наука, підручник.*

60-річний ювілей провідного в нашій країні профільного часопису – «Українського історичного журналу» – це гарний привід проаналізувати його діяльність в усіх аспектах розвитку історичної науки та її побутування у суспільно-політичному й освітньому просторі. Часопис, як і його засновник і видавець – Інститут історії України НАНУ, на всіх етапах української історії був покликаний, окрім розвитку й нарощування нових знань у галузі вітчизняного минулого, так само фундаментально, відповідально стверджувати історичні знання у суспільстві. Історія «УІЖ» – це й історія української історичної дидактики, історія такого наукового та суспільного феномену, як шкільний і вишівський підручник з історії. Підручник з історії об'єктивно має подвійну сутність: з одного боку, він є продуктом вітчизняної історіографії, а з іншого – інструментом історичної політики як свідомого процесу вибудовування співзвучним настроям епохи й викликам часу образів минулого та модусів поведінки. Образи минулого, які створюють підручники з історії, виконують функцію посередника між минулим і сучасним на кожному новітньому етапі розвитку суспільства. Підручники з історії ніколи не можуть застаріти, втратити історіографічну цінність. Навіть вилучені з використання або заборонені підручники потрапляють у розряд історіографічних пам'яток і стають цінним джерелом історичних знань. Через історію підручника можна відтворити величезну множину сторінок минулого тієї чи іншої країни. Який підручник з історії – така й держава. Розвинені суспільства зусиллями своїх держав підтримують насамперед шкільний підручник з історії, перетворюють його на своєрідну візитку.

Питання історичної дидактики, зміст підручників з історії дедалі частіше стають об'єктом прискіпливої уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних політиків, що спонукає істориків до наукового аналізу змісту та всіх обставин їх створення й функціонування. Неможливо скласти повне уявлення про діяльність «Українського історичного журналу» без відтворення цілісної картини

* Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАПН України

E-mail: oudod@ukr.net

історії становлення та розвитку української історичної дидактики. Якщо в 1957 р. у суспільному дискурсі навіть не існувало поняття про історію України як самостійний шкільний предмет, не кажучи вже про українську історичну дидактику, то в 2017 р. завдяки співпраці науковців та освітян за участі часопису як провідної публічної трибуни ми впевнено можемо заявити, що українська історична дидактика відбулася. Україна створила кілька поколінь власних шкільних підручників з історії, здобула вагоме міжнародне визнання й бере активну участь у творенні нової історії для нової, об'єднаної Європи.

У нашій країні впродовж останнього десятиріччя українська історична дидактика стає об'єктом історіографічного дослідження, що, відповідно, приводить до залучення нових історіографічних джерел. До них усе частіше зараховують і шкільні підручники¹. Цінними джерелами є також історична періодика (фахові та методичні журнали), листування читачів із редколегією журналу, протоколи засідань редакційних колегій, рецензії на публікації, спогади працівників редакцій та ін. Сформувалося коло істориків та педагогів, які фахово досліджують проблеми історичної дидактики, опубліковано нові джерела, опрацьовано новітні методики історико-педагогічних студій, вивчено зарубіжний досвід. Уточнено предмет досліджень дидактики історії й методики навчання історії². Переважає думка про те, що історична дидактика є самостійною науковою дисципліною³. Вона досліджує, власне, історію як навчальний предмет, що відображає основи історичної науки. Шкільна історія є адекватним відображенням стану історичної науки, уміщує у собі опис, пояснення й оцінки історичного процесу. Але у змісті історичної освіти не представлено методи пізнання історичного минулого, відсутні уявлення про форми історичної свідомості, що характерні для кожної епохи, не вписуються теорії пояснення історичного минулого. Зміст навчання в основному представлено системою історичних фактів і явищ. Як кажуть фахівці з методики викладання історії, шкільний підручник треба писати так само серйозно, по-науковому, але набагато краще.

Забезпечення викладання історії у школах України потребувало не тільки стабільних підручників та навчальних програм, а й ознайомлення вчителів, методистів, організаторів освіти з новинами історичної науки, сучасними методиками викладання, кращим досвідом педагогічної діяльності. Інституту історії АН УРСР потрібен був періодичний друкований орган, який став би

¹ Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Шкільна історія очима істориків-науковців. – К., 2008. – С.108–118.

² Терно С. Дидактика історії чи методика навчання історії? // Історія в школах України. – 2004. – №6. – С.25.

³ Рольфес Й. Дидактика истории: история, понятие, предмет // Преподавание истории в школе. – 1997. – №7. – С.29–32; Постников П.Г. Дидактика истории как самостоятельная научная дисциплина [Електронний ресурс]: http://mmj.ru/education_ahey.html?&article=232&cHash=f07659edb2; Алексахина Л.Н. Дидактические аспекты преподавания истории // Педагогика. – 1993. – №3. – С.11–16.

засобом комунікації вчених із викладачами історії. Заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу» відбувалося на тлі гострих дискусій, які розгорнулися в науковому середовищі щодо стану історичної науки загалом та викладання історії у школі й вишах. Показовим у цьому розумінні став виступ львівського історика М.Гирича на науковій сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР (27–31 травня 1958 р.). За оцінкою О.Рубльова, він влучно виокремив найболочіші точки тогочасної вітчизняної історіографії.

«Довгий час стояло у нас питання про те, що у нас на Україні немає підручників по історії України, – говорив М.Гирич. – Видали два томи історії України, але подивіться, яке вузьке коло людей вивчає історію своєї Батьківщини. Вивчає лише частина студентів і, звичайно, інтелігенція, яка цікавиться історією України, а маса, на жаль, не знає історії України... І, дивна річ, пройшло 40 років, а ми й досі не маємо можливості викладати історію України. 40-мільйонна Україна, а в ній немає викладання історії... Мені здається, що пора запровадити в середній школі, чи то в 7 класі, чи то в 10, але обов'язково треба запровадити викладання історії України... Треба історію нашу готувати для нас, а для цього треба створити популярний нарис або підручник, щоб він був доступний для мас і щоб поширилась викладовська робота в школі»⁴.

Ідея створення історичного журналу в республіці виношувалася вже давно, але започаткувати його вдалося 1957 р. завдяки сприятливій атмосфері політичної лібералізації після XX з'їзду КПРС. За пропозицією керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР (липень 1956 р.) секретаріат ЦК КПУ 1 лютого 1957 р. ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу». Перед ним ставилися завдання «висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення [...], особливу увагу приділяти висвітленню [...] дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальнювати досвід викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ»⁵. 16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії «УІЖ» у складі Ф.Шевченка, І.Бутича, І.Гуржія, М.Донія, В.Жебокницького, П.Калениченка, С.Королівського, І.Крип'якевича, П.Лаврова, Г.Мултиха, В.Самофалова, Г.Шевчука. Перше число (липень – серпень 1957 р.) було підписано до друку 20 грудня. Відкривала його вступна стаття «Від редакційної колегії», в якій зазначалося, що створення «Українського історичного журналу» – «знаменна подія» у житті республіки. Було сформульовано його місію та завдання:

«[...] розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та

⁴ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.23–24.

⁵ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. – С.25.

студентів історичних факультетів. Зважаючи на те, що журнал є поки що єдиним у республіці історичним друкованим органом, його профіль досить-таки широкий. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал».

Чітко й однозначно у вступній статті було заявлено про наміри журналу максимально сприяти поліпшенню викладання історії як навчального предмету:

«[...] кожний народ, незалежно від того, великий він чи малий, заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною [...] Живий зв'язок науки з практикою, її служінням інтересам народу є тією рисою, що докорінно відрізняє становище науки в нашій країні від того, яке вона займає в капіталістичному світі. У зв'язку з цим перед журналом стоїть завдання узагальнювати кращий досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах, публікувати кращі лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вищих учбових закладів, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах. Журнал має боротися за тісний зв'язок історичної науки з життям [...] Такі основні завдання "Українського історичного журналу". Виконання цих завдань можливе при тій умові, якщо в роботі журналу візьмуть найактивнішу участь історики республіки, коли редакційна колегія буде прислухатися до голосу читачів. Журнал є кровною справою тих, хто працює над розробкою питань історії»⁶.

Своїм успіхом як фаховий часопис «Український історичний журнал» завдячує діяльності першого головного редактора – Ф.Шевченка. Уже від початку було засновано постійну тематичну рубрику «На допомогу викладачу історії». Упродовж 1957–1966 рр. у ній побачили світ 135 статей і матеріалів. Авторами були добре відомі в республіці вчені й методисти – М.Лисенко, В.Петренко, В.Пунський, А.Санцевич, П.Уховська та ін. Переважали матеріали, в яких учителі роз'яснювали складні проблеми вітчизняної історії, методології історичної науки та конкретних методик (Я.Зарицького – про формування в учнів історичних понять і розуміння закономірностей; С.Векслера – про розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії; В.Демиденка – про активізацію мислення учнів на уроках історії у старших класах; Л.Проценко – про підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії та ін.)⁷. У цей період в «УІЖ» також регулярно публікувалися матеріали про зустрічі вчених із викладачами, конференції та семінари для вчителів. Усе це свідчило про неформальний характер спілкування академічних фахівців із представниками системи освіти та справді непідробний інтерес

⁶ Від редакційної колегії // Український історичний журнал. – 1957. – №1. – С.5, 9.

⁷ Український історичний журнал (1957–1966): Систематичний покажчик. – К., 1968. – С.111–120.

суто фахового часопису до проблем історичної дидактики. Журнал оперативно інформував викладачів історії про монографічні дослідження та методичні праці співробітників Інституту історії АН УРСР. У 1957 р. вийшла друком книга М.Лисенка, Г.Підлуцького, А.Санцевича «Атеїстичне виховання на уроках історії», у 1959 р. – А.Санцевича «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії», у 1962 р. – В.Петренка «Історико-краєзнавча позакласна робота в школі», у 1970 р. – А.Санцевича, В.Сарбея, І.Шекери «Примірний учбовий план і програма для народних університетів з історії Української РСР: методичні поради: радянський період». Звернулася рідколегія «УІЖ» і до такого необхідного жанру методичної літератури, як хрестоматія. У 1970 р. у видавництві «Радянська школа» було видано «Хрестоматію з історії СРСР (9–10 кл.)», упорядниками якої стали наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, активні автори журналу В.Сарбей та Г.Сергієнко.

1970-ті – першу половину 1980-х рр. в історичній літературі з легкої руки публіцистів називають періодом «застою». На зміну хрущовській «відлизі» прийшли «заморозки» брежнєвщини, посилення партійного диктату. Історіографічна ситуація в УРСР різко погіршилася. Запізнілий і відносно триваліший, ніж у цілому по СРСР, «мікроренесанс» у царині історичних наук завершився. Нові засади консервативної політики влади в галузі історичної науки та дидактики історії формувалися в Москві. Республіканські партійні та державні органи, академічні установи були слухняними виконавцями союзних директив. Але саме у цих несприятливих умовах завершилося формування системи вивчення історії Української РСР у загальноосвітній і вищій школі. Відомо, що ця система була далекою від національних інтересів українського народу, але влаштовувала союзний центр і підпорядковані йому республіканські органи. На середину 1980-х рр. завершеного вигляду набуло формування науково-методичних основ викладання історії Української РСР у загальному курсі історії СРСР у школі. Про самостійний курс історії України не могло бути й мови.

Першим елементом системи вивчення історії Української РСР у школі стало визначення «науково обґрунтованого» (а насправді – ідеологічно вмотивованого) обсягу знань з історії України в єдиному курсі «вітчизняної історії» (під останньою розумілася тоді «історія Радянського Союзу»). У формуванні такого обсягу історичних знань активну участь брали співробітники Інституту історії АН УРСР та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, а головною трибуною став «Український історичний журнал». У 1966 р. на його сторінках було опубліковано «Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи»⁸. Цей документ став визначальним структурним елементом, що закладав основи змісту освіти в історичній

⁸ Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С.120–126.

дидактиці. На основі програми з історії СРСР, складеної союзною Академією педагогічних наук, та визначеного вченими-істориками й методистами республіки обсягу знань з історії Української РСР було створено проект програми єдиного курсу «вітчизняної історії» для VII–X класів середньої школи УРСР. У ньому матеріал з історії України становив лише 20% обсягу всієї програми. «УІЖ» запросив наукову й освітянську громадськість до обговорення програми, яку згодом було затверджено колегією Мінісвіти УРСР.

Другим елементом системи викладання української історії стали створені відповідно до змісту та вимог програм підручники з історії Української РСР. Упродовж 1961–1975 рр. незмінно видавалися (тиражувалися) підручники В.Дядиченка, Ф.Лося – для 7–8 класів і Ф.Лося та В.Спицького – для 9–10 класів. Ці підручники витримали багато перевидань і відіграли, на думку тогочасних організаторів історичної освіти, позитивну роль у запровадженні змістовного викладання історії Української РСР в курсі історії СРСР у школі, про що свідчили численні публікації в «Українському історичному журналі» (про семінари, зустрічі з учителями, рецензії на підручники та ін.).

Третім елементом системи викладання української історії стали створені в 1970–1980-х рр. навчальні посібники, що були складовими повного навчально-методичного комплексу з історії. Уперше вийшла хрестоматія з історії Української РСР (за редакцією І.Гуржія й Ф.Лося). Багато творчої енергії у створення хрестоматій і книг для читання з історії Української РСР доклав упорядник та відповідальний редактор більшості з них член-кореспондент АН УРСР, професор І.Гуржій (у 1958–1971 рр. – заступник директора академічного Інституту історії з наукової роботи, член редколегії «Українського історичного журналу»), котрий міг фахово забезпечувати підготовку й видання освітніх проектів, здійснювати наукове керівництво в галузі історичної дидактики, адже в 1953–1955 рр. він одночасно працював за сумісництвом завідувачем відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР⁹.

Оскільки в 1970–1980-х рр. було завершено формування системи підручників і посібників з історії Української РСР, з'явилася можливість створити узагальнену працю з методики викладання. Спочатку такий посібник вийшов у двох частинах у 1970–1971 рр., а в 1985 р. – побачило світ друге, перероблене й доповнене видання. Автором його був М.Лисенко – колишній науковий працівник Інституту історії (відділ історії капіталізму), а з 1955 і до 1995 рр. – Науково-дослідного інституту педагогіки (відділ методики історії). Саме І.Гуржій та М.Лисенко забезпечували тісну співпрацю вчених-істориків із методистами, фахівцями в галузі історичної дидактики.

Певним імпульсом, що пробудив увагу до проблем історичної дидактики після тривалого брежнєвського «застою», стала шкільна реформа 1984 р., провідні ідеї якої було викладено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої

⁹ Гуржій О. Спогади про батька та навколо нього. – К., 2016. – С.220–249.

і професійної школи». Щодо історичної дидактики, у партійних і державних документах прозвучало, що «на уроках історії, суспільствознавства [...] треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва»¹⁰. Здійснення цього завдання покладалося на вчителів історії, на класні й позакласні заняття з цього предмета. У цей час «Український історичний журнал» опублікував велику програмну статтю М.Лисенка «Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи», в якій було сформульовано напрями реформування історичної освіти згідно з рішеннями сесії Верховної Ради СРСР 11–12 квітня 1984 р. Відзначалися певні позитивні моменти, яких досягла республіканська історична дидактика на середину 1980-х рр. За участі співробітників Інституту історії АН УРСР із 1983 р. було запроваджено так звані вдосконалені програми, де

«зроблено конкретні вказівки, які саме марксистсько-ленінські праці та на яких уроках мають вивчатися; поліпшено структуру побудови ряду курсів; підвищено ідейну та виховну спрямованість навчального матеріалу; вилучено другорядні моменти. У програмах з'явилися нові компоненти: перелік основних ідей і понять, які необхідно засвоїти учням; вимоги до формування вмінь та навичок з історії в кожному класі; конкретні вказівки щодо здійснення міжкурсових та міжпредметних зв'язків; нормативні поради щодо оцінки знань учнів; списки методичної літератури та засобів унаочнення»¹¹.

Відзначалося також, що на «вдосконалення навчально-виховного процесу» й «піднесення рівня знань, умінь та навичок учнів» з історії позитивно вплинуло видання нових підручників, які було скориговано відповідно до вимог «удосконалених програм». Серед кращих називався підручник для 7–8 класів з історії Української РСР В.Сарбея, Г.Сергієнка, В.Смоляя.

У 1970–1980-х рр. (як і раніше) «Український історичний журнал» залишався найпопулярнішою трибуною для розповсюдження наукового доробку в галузі історичної дидактики. Особливо продуктивно працював провідний часопис республіканських істориків, коли його редакційну політику визначали відомі фахівці Ф.Шевченко та І.Гуржій. Суперечливість обстановки, в якій доводилося працювати керівникам «УІЖ» і, попри все, готувати цікаві номери часопису, давалася взнаки, відбивалася на непростому морально-психологічному кліматі в колективі. Ф.Шевченко іноді з гіркотою міг сказати, що «журнал хороший, але інколи трапляються речі, які приводять до того, що треба рвати сторінки», або «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе»¹².

Великим попитом користувалася тематична рубрика «Українського історичного журналу» «На допомогу викладачеві історії», про що свідчили листи

¹⁰ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. – К., 2016. – С.43.

¹¹ Лисенко М. Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи // Український історичний журнал. – 1985. – №3. – С.114.

¹² Гуржій І. Порини. – Черкаси, 2008. – С.137–139.

читачів до редакції та якість матеріалів, що друкувалися. Викладач історії потребував конкретики, тому безкінечне цитування «класиків» і перефразування відомих партійних документів, чим відзначалися передовиці всіх наукових журналів, практикуючих учителів не влаштовувало. Необхідно також зазначити той факт, що до проголошення незалежності України в 1991 р. в УРСР не було фахового методичного журналу з історії. Лише в Москві видавався щомісячник «Преподавание истории в школе», який адміністративно змушували передплачувати в усіх школах, але матеріали з історії України в ньому, звичайно, не друкувалися. Тому доволі часто саме в «УІЖ» з'являлися цілком конкретні й корисні для викладача статті, підготовлені членами редколегії, активом авторів та співробітниками Інституту історії України АН УРСР. Потреби вчителя, історичної дидактики, своєю чергою, стимулювали й науковців займатися реальними проектами. Для дослідження проблеми підготовки та захисту дипломних робіт студентами-істориками представники академічного інституту прискіпливо проаналізували їх зміст і порядок захисту. Так, наприклад, В.Сарбей у 1979 р. був головою державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті Сімферопольського державного університету ім. М.Фрунзе. Разом із В.Шарапою він прорецензував сотні дипломних робіт, аналіз яких було опубліковано в «Українському історичному журналі». Робився висновок, що студенти-історики розробляли актуальні проблеми вітчизняного історичного джерелознавства, деякі дипломні являли собою історичні хроніки з окремих питань соціально-економічного й культурного розвитку. Під час їх написання автори використовували матеріали обласної та районної періодичної преси. Підготовка наукових студій історіографічного характеру доручалася, як правило, найбільш працьовитим, добре підготовленим випускникам. В.Сарбей і В.Шарапа, виходячи з досвіду роботи кримчан, пропонували «ввести в навчальну програму хоч би невеликий спецкурс з питань самостійної роботи з літературою та архівними матеріалами», «прищеплювати дипломникам норми наукової етики, виховувати в них шанобливе ставлення до своїх попередників, які розробляли ту чи іншу тему», «потрібно також особливу увагу звернути на формування у студентів навичок логічно, послідовно й стисло висловлювати свої думки в усному виступі під час захисту дипломної роботи»¹³.

У 1986 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» на його сторінках було вміщено статтю «Мета уроку історії». Її автор – П.Козік із Миколаєва – на основі праць співробітників академічного Інституту історії, НДІ педагогіки та практичного досвіду узагальнив підходи вчителя історії до планування уроку й визначення його мети. Ця стаття мала позитивний резонанс, обговорювалася на семінарах учителів історії у Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ), обласних інститутах підвищення кваліфікації. Конкретні кроки вчителя історії при формуванні мети уроку мали полягати в наступному: 1) пам'ятати, що мета уроку – це коротке вираження його головної ідейно-теоретичної спрямованості; 2) проаналізувати перелік

¹³ Сарбей В.Г., Шарапа В.Ф. Дипломні роботи – важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків // Український історичний журнал. – 1980. – №7. – С.120.

освітньо-виховних завдань вивчення історії у школі на предмет можливостей даного уроку їх реалізувати; 3) намітити історичні поняття, які треба розтлумачити на уроці, визначити його завдання; 4) сформулювати мету уроку у трьох пунктах: а) освітня; б) виховна; в) розвивальна мета й вироблення необхідних умінь і навичок¹⁴. Таким алгоритмом визначення мети уроку користувалися практично всі вчителі історії УРСР у 1980-х рр. Це було дійсно колективне творення за участю співробітників Інституту історії й активу «УІЖ» основних засад української історичної дидактики із сучасними, як на той період, підходами.

Звичайно, якщо прискіпливо проаналізувати весь масив матеріалів, що їх було опубліковано «на допомогу викладачу історії» в «Українському історичному журналі», то буде очевидним переважання історико-партійної тематики, відверта інструменталізація історії в інтересах влади, безкінечне звернення до праць «класиків», славослів'я на адресу КПРС та інші характерні для того часу сюжети. Так тоді мало бути. В істориків вибір обмежувався: або писати за правилами, або писати «у шухляду», або ж зовсім покинути це ремесло. У рубриці «На допомогу викладачу історії» переважали статті з досвіду роботи (дуже схожі на самозвіти) з вивчення і пропаганди матеріалів численних з'їздів КПРС, висвітлення «впливу Великого Жовтня на революційний рух в Азії», виховання в учнів «класової свідомості», розкриття «керівної і спрямовуючої ролі КПРС» у шкільних курсах, про формування у старшокласників на уроках історії «марксистсько-ленінського світогляду», використання листів В.Леніна й т. д., і т. п. Не дивно, що на певному етапі «УІЖ» почав втрачати своїх передплатників і читачів.

На кінець 1980-х рр. склалася ситуація, коли в надрах наукової й методичної думки накопичилися передові, цікаві творчі ідеї для історичної дидактики, але які не могли бути реалізовані в період «застою». Тому найменше послаблення ідеологічного тиску за часів «перебудови» відкрило простір для подальшого поступу методики історії. При цьому радикальне оновлення історичної дидактики розпочалося раніше, ніж реальні рухи за незалежність України.

Вирішальне значення для кардинальної перебудови історичної освіти в республіці мала переоцінка основних подій радянського минулого, що розпочалася під впливом «гласності» й супроводжувалася оприлюдненням раніше заборонених історичних джерел і наукових праць. Чітко проявилися ознаки дуже важливого явища – зросла історична свідомість. Повернення до історії української державності, визвольних змагань ставали моральною підтримкою національного руху за суверенітет і незалежність України. Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної й політичної боротьби між національно-визвольними та проімперськими силами. Той стан викладання історії у школі, який ще існував на кінець 1980-х рр., уже не задовольняв нікого. Найбільш критичними для української історичної освіти були, звичайно, 1988–1992 рр. Призупинити навчальний процес у школах та вишах на необхідний для підготовки нових підручників час не видавалося можливим.

¹⁴ Козік П.З. Мета уроку історії // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С.138.

А тому оновлення навчальних матеріалів проводилося безпосередньо «на ходу», коли розпочинали навчальний рік з одними навчально-виховними завданнями, а завершували – уже з іншими. Про рівень історичної дидактики можна судити на підставі повномасштабного підходу до творення її складових. Підручники мають створюватися на основі навчальних програм, підготовлених фахівцями і затверджених освітнім відомством. На початку 1990-х рр. склалася своєрідна ситуація, коли, як згадує С.Кульчицький, «готували свої підручники «з голови», тому що ніяких програм не існувало»¹⁵. У таких екстремальних умовах історики вдалися до єдино можливого варіанту розв'язання дидактичної проблеми: творення програм паралельно з підручниками, аналіз уже виданих підручників на предмет змістових ліній і перенесення їх до програм, регулярне оновлення програм на основі новітніх публікацій. Курс історії УРСР з 1989/1990 навчального року став нарешті самостійним предметом.

«Український історичний журнал», попри надзвичайно складні умови друку часопису на початку 1990-х рр., значну частину свого обсягу виділяв на традиційну рубрику «На допомогу викладачу історії». Матеріали, які було опубліковано у цей час, являли собою безпосередні фрагменти уроків для середньої школи. Так, наприклад, 1992 р. у №5–6 та №7–8 побачили світ розлогі тексти С.Кульчицького «Центральна Рада. Утворення УНР» та «Українська держава часів Гетьманщини». Учителі історії приходили на уроки саме з цими примірниками «УІЖ», давали їх учням для домашньої підготовки. У №7 за 1993 р. з'явилася стаття Т.Кудрі «Вивчення теми “Колективізація сільського господарства” на уроці з історії України».

У 1994 р. «Український історичний журнал» надав трибуну вчителю історії з Гайсина А.Резнику, який у полемічній статті оцінив перший досвід становлення новітньої історичної дидактики:

«Немає потреби нікого переконувати в тому, що нині викладати історію в школі дуже важко, особливо історію України. Шкільний навчальний предмет – це своєрідна квінтесенція певної науки. Викладання його потребує наукової популяризації, мистецтва коментарю, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Але наука – підґрунтя всього цього. На жаль, історія як наука взагалі, України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту вчителю»¹⁶.

Автор навів численні приклади помилок у тогочасних навчальних виданнях, запропонував створити «якусь комісію з вчених і визначитися в усьому, що не підлягає сумнівам, а також назвати ті видання, де допущені помилки, адже саме вони чомусь потрапляють до рук найчастіше». Пропонувалося також посилити краєзнавчу роботу, адже саме краєзнавство «збагачує шкільний курс фактами з нашого минулого». Учитель висловив думку, що у вивченні

¹⁵ Кульчицький С.В. Наша спільна робота // Свічення душі: Збірник пам'яті Н.Теплоухової. – К., 2000. – С.8.

¹⁶ Резник А.Б. Від минувшини до майбутнього: Роздуми вчителя // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С.74.

історії до школярів ставляться надто високі вимоги: аналізувати, порівнювати, узагальнювати факти минулого й сучасності, спираючись на одержані звання про методи історичної науки (у т. ч. порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), здійснювати науковий пошук в галузі історії України. На думку А.Резника, часом здавалося, що творці навчальних програм орієнтувалися на аспірантів історичного фаху. Цією публікацією «УІЖ» закликав до глибокої й копіткої роботи з визначення параметрів шкільної історичної освіти з урахуванням набутків реалій життя – суперечливого та складного.

Як неодноразово відзначали фахівці, із початком 2000-х рр. в історичній дидактиці, у програмах, підручниках стався своєрідний перекик у методичний бік: структуру підручника, його зміст починає диктувати дидактика. Багато авторів, методистів перетворюють підручник на сценарій проведення уроку. І це – небезпечна тенденція. Вона, звичайно, сприяє розвитку методики, але водночас гальмує творчий розвиток конкретного вчителя, котрий сам має творити кожен урок¹⁷. Така тенденція мала конкретні наслідки для діяльності співробітників Інституту історії України та «Українського історичного журналу». Якщо починаючи з 1970-х рр. складання навчальних програм було суто науковою діяльністю, а тому академічний інститут був незмінно єдиним виконавцем таких робіт, то з кінця 1990-х рр. навчальна програма перетворювалася на методичний документ, зміст науки відходить на другий план, починає переважати регламентація й контроль навчальної діяльності учнів. Тому авторами програм стали методисти та вчителі. У нових програмах з історії України 2005 і 2013 рр. серед авторів академічних учених немає зовсім. А в 2016–2017 рр. до навчальних програм з історії України для 10–11 класів зміни внесено за пропозицією Українського інституту національної пам'яті без будь-якого погодження з Інститутом історії України НАНУ, що викликало справедливу критику з боку освітньої громадськості¹⁸.

У цей же період втратив свою монополію на видання історико-методичних праць і «Український історичний журнал». З'явився методичний часопис «Історія в школах України» та інші подібні періодичні видання, яких упродовж 2001–2017 рр. налічувалося від 5 до 15 назв. Вимоги до публікацій у нових журналах були заниженими, часто публікувалися скандальні матеріали, авторитет засновників і видавців стрімко падав. Не випадково, що серед такої кількості видань на історико-дидактичну тематику з'явилося багато ненаукової, сфальшованої літератури. Не раз робилися, наприклад, спроби «просунути» до змісту навчальної програми з української літератури «Велесову книгу» та ін.¹⁹

У 1990 – на початку 2000-х рр. Україна спромоглася створити завершену модель власної, національної історичної дидактики. За оцінкою фахівців, сучасна

¹⁷ Удод О. Підручник має стати в центрі шкільної освітньої системи // Освіта України. – 2009. – 28 серпня. – №63/64. – С. 6.

¹⁸ Інститут пам'яті внёс изменения в учебники истории для старшекласников [Електронний ресурс]: <https://kr.ua/politics/547710-ynstytut-pamiaty-vnes-uzmeneniya-v-uchebnyky-ystoryy-dlia-starsheklassnykov>

¹⁹ Залізник Л. Новітні міфи в індоевропейці Східної Європи // Археологія. – 2002. – №4. – С.88–97.

українська історична дидактика може адекватно відповідати на суспільні виклики. Є розуміння взаємодії історичної пам'яті й історичної науки, ролі історичної пам'яті в консолідації суспільства. Історична освіта, формуючи критичне мислення, здатна навчити учнів орієнтуватися у складних за формою і змістом інформаційних потоках з історичними відомостями. Історична дидактика покликана підготувати молодь до життя в багатокультурному суспільстві²⁰.

«Український історичний журнал» на своїх шпальтах повно й усебічно висвітлює питання загальної дидактики історії, ролі та місця історичної освіти у становленні нашої держави. Дискусії навколо проблем дидактики історії й підручника не вщухають. Етапною, такою, що узагальнює підсумки становлення української історичної дидактики, стала публікація в «УІЖ» 2005 р.²¹ Укотре часопис став усеукраїнською трибуною для обговорення найнагальніших проблем вітчизняної історичної дидактики. У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти цього феномену. Так, Г.Касьянов узагалі ставить під сумнів («чи потрібен вузівський підручник») необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів. На його думку – це нонсенс, що історія України вивчається за підручником, адже вона має студіюватися за монографіями, документами, джерелами й т. п. Це має бути «професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалося, припустимо, для школи»²². Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах.

На сторінках «Українського історичного журналу», в іншій фаховій періодиці на початку 2000-х рр. неодноразово порушувалася ще одна важлива проблема української історичної дидактики – створення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. У 2003–2004 рр. академік В.Литвин, який державну й політичну діяльність плідно поєднував із науковою та викладацькою роботою, видав шість «монографічних оглядів» (за визначенням академіка В.Смоля), котрі за авторським задумом могли лягти в основу такого універсального підручника. Суть і мету цього неординарного проекту пояснив В.Смолій, відзначивши, що «В.Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім – створення на їх основі відповідного підручника»²³.

²⁰ Вербицька П. Сучасна історична дидактика: відповіді на суспільні виклики // Проблеми дидактики історії. – Вип.5. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.3–11.

²¹ Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.199–209.

²² Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя // Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р. – К., 2002. – С.18.

²³ Смолій В.А. Передне слово // Литвин В.М. Україна: доба війни і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.5.

Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) «концептуальну різногосицю», що існує в інтерпретації вітчизняної історії. Ішлося про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, котрий міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Не зважаючи на те, що багато істориків і методистів відкидають саму ідею «універсального підручника» (Г.Касьянов: слово «універсальний» дещо незрозуміле. Чи універсальний у тому сенсі, що в ньому має бути узгоджено ідеологічні й політичні інтереси різних груп і верств населення? Ні. Універсальність має полягати в тому, що підручник повинен бути, принаймні у старших класах, насичений не лише сухими фактами, які учні мусять просто запам'ятати. Учні повинні зіставляти різні версії подій і явищ, щоб вони розуміли, що історія – це не одна-єдина істина, а конкуруючі істини²⁴), усе-таки проект В.Литвина мав дуже важливе значення для становлення української історичної дидактики. Цей варіант створення підручника є вдалим, продуманим. Саме на основі такого підходу вже в 2006 р. академік В.Литвин видав новий синтезуючий виклад української історії²⁵. А в найбільш повному, завершеному вигляді його підручник з історії України знайшов свою реалізацію в 2015–2016 рр. як універсальне видання, адресоване не тільки студентам вишів, а й усім, хто самостійно хотів би вивчати історію в академічному тлумаченні. Презентуючи це нове видання, В.Смолій визначив його місце у формуванні сучасної української історичної дидактики:

«У теорії якісний підручник з історії – це актуалізація сучасних наукових здобутків історіографії й водночас надійний канал імплементації наукового знання не лише в освітній процес, а й у масове уявлення про минуле. Він може стати тією матрицею, в яку у майбутньому будуть вмонтовуватися все нові і нові відомості про людей та їхнє життя, про суспільство, державу, духовні процеси тощо. Прикладом гармонійного поєднання всіх означених вище вимог до навчальної літератури, на наш погляд, може виглядати новий узагальнюючий курс “Історія України” Володимира Литвина, при підготовці якого автор, окрім опертя на досвід своєї багаторічної праці як академічного вченого та як викладача одного з провідних українських вишів, враховував увесь інноваційний спектр, який визначає історіографічну ситуацію в державі»²⁶.

Але склалася дещо парадоксальна ситуація – історики створили універсальний, усеукраїнський підручник для вищої школи, а Міносвіти, перебільшуючи значення університетської автономії, віддає перевагу політиці

²⁴ Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упор. О.А.Удод. – Х., 2010. – С.12.

²⁵ Литвин В. Історія України: Підручник. – К., 2006. – 728 с.

²⁶ Смолій В. Передмова // Литвин В. Історія України: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – К., 2015–2016. – С.7.

творення підручників кожним вишем окремо. У результаті видання стають малотиражними, недостатньо апробованими, такими собі «містечковими». В Україні втрачається єдиний історико-освітній простір.

У ході обговорення проблем історичної дидактики, що періодично відбувалося на шпальтах «Українського історичного журналу», фахівці дійшли висновку, що в найбільш загальному значенні навчальна книга, підручник – це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних думок. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Кожен підручник – авторський. Не варто авторові братися за суперзавдання – нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші погляди, з якими автор не погоджується, він не має права²⁷. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, урахувати інтереси всіх верств суспільства. Саме на сторінках «УІЖ» свого часу прозвучало гасло, яке визначає суть української історичної дидактики, а саме: «Підручник пишеться для народу»²⁸.

²⁷ Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії. – С.199–209.

²⁸ Анталовський В. Підручник пишеться для народу // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.151.

The contribution of the “Ukrainian Historical Journal” to the formation and development of Ukrainian historical didactics is outlined in the article. In particular, it has been proved that the publication has always been and remains a platform for discussing the most urgent problems of didactics and popularizing its achievements. The best lectures, consultations, methodological developments of the main issues of historical science were published on the pages of the journal during its history. It summarizes the best practice of the teaching historical disciplines.

Keywords: “Ukrainian Historical Journal”, Ukrainian historical didactics, historical education, historical science, textbook.

